630) son bulduğunu ileri sürenler de olmuştur. Asıl ihtilâf ise Câhiliye çağının başlangıcını tayin hususunda ortaya çıkmaktadır. Nitekim müfessirler, Ahzâb sûresinin 33. âyetindeki "ilk câhiliye" (el-câhiliyyetü'l-ûlâ) tabirinin delâleti ve bununla hangi devrin murad edildiği hususunda farklı görüşler ileri sürmüşler, bazıları câhiliyeyi ilk (veya eski) ve ikinci (veya diğer) olmak üzere ikiye ayırmışlardır. İlk Câhiliye'nin hangi dönemleri içine aldığı hususunda da farklı görüşler belirtilmiş; Âdem-Nûh, Âdem-İbrâhim, Nûh-İdrîs, Nûh-İbrâhim, Dâvûd-Süleyman veya Mûsâ-Îsâ arasında geçen devirleri ihtiva ettiği şeklinde değişik zaman dilimleri ileri sürülmüştür. Câhiliye çağını ikiye ayıran bu anlayışı benimseyenlere göre ikinci Câhiliye devri ise Hz. Îsâ ile Hz. Muhammed arasında geçen dönem veya İslâmiyet'in zuhurundan az önceki, yani V. yüzyıldan Hz. Peygamber'in İslâm dinini tebliğe başlamasına kadar süren zaman dilimidir. Bu dönemde yaşayan ve Hanîfler diye anılan tevhid ehline de bunları müşrik Câhiliye halkından ayırmak için "fetret ehli" denilmiştir.

Bu taksimi benimsemeyen bazı âlimler ise ilk Câhiliye'nin ayrı bir devir olmadığını, İslâm dininden önceki bütün devirleri içine aldığını ileri sürmüşlerdir. Bu arada ilk Câhiliye ile İslâm'dan önceki devirleri, ikinci veya diğer Câhiliye ile de İslâmî devirdeki Câhiliye tezahürlerini anlamak gerektiğini savunanlar da olmuştur. Bunlara göre mutlak Câhiliye, bi'set-i nebevîden hemen önceki Araplar'ın putperestlik dönemidir; bununla birlikte İslâmî dönemde de aynı zihniyete sahip olanlara bu sıfat verilir. Nitekim Hz. Peygamber, bir tartışma sırasında Bilâl-i Habeşî'ye "kara kadının oğlu" diye hakaret eden Ebû Zer el-Gıfârî'ye, "Onu annesinin renginden dolayı mı ayıplıyorsun? Demek ki sen kendisinde hâlâ Câhiliye ahlâkı kalmış bir kimsesin" demiştir (Buhârî, "Îmân", 22). Buna göre Câhiliye, bir çağın adı olması yanında belli bir ahlâk ve zihniyet tarzının ifadesi olup her çağda varlığını hissettirebilir. Orijinal mânada Câhiliye'nin "İslâm'dan önceki dönem" diye tercüme edilemeyeceğini, zira onun daha çok bugünü gösterdiğini belirten Izutsu, bu terimin pozitif olarak İslâmî olana aykırılık ifade ettiğini; Hz. Peygamber ve ashabının da Câhiliye'yi artık geçmişte kalan bir devir addetmediklerini; yeni İslâmî akım tarafından uzaklaştırılmış, ancak müminlerin kafalarında bile gizliden gizliye varlığını sürdürebilen, hortlamaya hazır dinamik bir şey olarak anladıklarını; Hz. Peygamber'e göre de bu durumun yeni dine yönelik bir tehlike olduğunu belirtir. Câhiliyenin müşrik Araplar'la birlikte ortadan kalkmadığını gösteren hadislerin birinde Hz. Peygamber şöyle demiştir: "Ümmetimin içinde Câhiliye döneminden kalma, tamamen terkedemeyecekleri dört âdet vardır: Asâletleriyle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile edinerek yağmur beklemek, ölünün arkasından yüksek sesle ağlamak" (Müslim, "Cenâ'iz", 29).

Bazı ilim ve fikir adamları da Câhiliye devrini yalnızca Araplar'ın putperestliğine, kan davalarına ve diğer ahlâkî bozukluklarına inhisar ettirmenin, Câhiliye tezahürlerini Câhiliye'nin kendisi diye kabul etmenin yanlış olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre insanların nefsânî ve keyfî arzularına köle oldukları, ilâhî kitaba tâbi olmayı reddettikleri, zulüm, sömürü ve ırkçılık gibi yaygın kötülüklerle beslenip ayakta duran sistem ve rejimlerin hâkim olduğu her zaman ve mekânda câhiliye varlığını sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *eṣ-Ṣıḥâḥ*, "chl" md.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "chl" md.; *Lisânü'l-ʿArab*, "chl" md.; *Tâcü'l-ʿarûs*, "chl" md.; *Müsned*, III, 425; Buhârî, "Îmân", 22, "Cenâ'iz", 39, "Menâḳıb", 1, 7, 8, 12, "Edeb", 50, "İstitâbe", 1, "Enbiyâ'", 8; Müslim, "Cenâ'iz", 29; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 335-336, 555-557; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt*, VIII, 198-199; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân* (Bulak), IV, 93-94; VI, 177; XXII, 3-5; XXVI, 65-67; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luġa* (nşr. Fr. Krenkow v.dğr.), Haydarâbâd 1344-51, II, 114; Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâżıla* (nşr. Albert N. Nader), Beyrut 1986, s. 151-157; Zevzenî, *Şerḥu'l-Muʿallaḳāt*, Beyrut, ts. (Mektebetü Dâri'l-Beyân), s. 178; İbn Hibbân, *Ravżatü'l-ʿuḳalâ' ve nüzhetü'l-fużalâ'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd v.dğr.), Beyrut 1397/1977, s. 208-211; Âlûsî, *Rûḥu'l-meʿânî*, XXII, 7-9; XXVI, 116; *Tecrid Tercemesi*, I, 42-43; IV, 408-410; V, 186-188; IX, 215-216, 228-231; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Bulûġu'l-ereb*, I, 15-18; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, I, 37,106; IV, 603-605, 650-652; V, 88-100; VI, 102-162, 227 vd.; Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire 1969, s. 69-83; T. Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (trc. Süleyman Ateş), Ankara 1975, s. 187-207; a.mlf., *Kur'an'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul, ts., s. 51-61; I. Goldziher, *Muslim Studies*, New York 1977, s. 219-228; Charles Pellat, *Risâle fi'l-ḥilm*, Beyrut, ts., s. 151-158; Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, İstanbul 1980, s. 1-29; Nafiz Danışman, "Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşei", *AÜİFD*, I-IV (1956), s. 192-197; Süleyman Tülücü, "Câhiliyye Kelimesinin Mânâ ve Menşei", *İİFD*, IV (1980), s. 279-285; TA, IX, 186-187; T. H. Weir, "Câhiliye", *İA*, III, 11-12; "Djāhiliyya", *EI²* (Fr.), II, 393-394.

MUSTAFA FAYDA

CAHÎM

(الجحيم)

Genel olarak cehennemi veya onun azabı en şiddetli tabakalarından birini ifade eden terim.

Sözlükte "şiddetle tutuşmuş alevli ateş, kat kat yanan ateş, çukurda yanan büyük ateş" veya "derin vadi" gibi anlamlara gelir. Bazı şarkiyatçılar Kur'an'daki **cahîm** kelimesinin, Eski Ahid ile (Tekvîn, 15/17) onun Ârâmîce tefsirlerinde bulunan ve "saf ateş ocağı" mânasına gelen İbrânîce **gehinnom** kelimesinden geldiğini ileri sürmüşlerdir (bk. Thomas, s. 451). Arap dilcilerine göre ise cahîm Arapça asıllı bir kelime olup İslâm öncesi Arap şiirinde de mevcuttur. Nitekim Taberî'nin naklettiği bir mısrada Câhiliye devri şairlerinden Ümeyye b. Ebü's-Salt'ın bu kelimeyi kullandığı görülmektedir (*Tefsîr*, II, 562).

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi altı yerde geçen cahîm, cehennem için kullanılan yedi isim (cehennem, cahîm, hâviye, saîr, lezâ, sakar, hutame) içinde cehennemden sonra en çok tekrar edilenidir. Üç yerde belirsiz isim veya sıfat (cahîm), diğer yerlerde ise belirli isim olarak (el-cahîm) geçer. Bunlardan, Hz. İbrâhim'in atıldığı ateşi ifade eden biri (es-Sâffât 37/97) dışındakiler "cehennem" veya "cehennemde bulunan şiddetli ateş" mânasını taşır. İlgili âyetlerde belirtildiğine göre cahîmin dibinden, cehennemliklerin yiyeceği olan ve şeytanların başlarına benzeyen zakkum ağacı çıkar (es-Sâffât 37/64-66). Ölümden sonraki diriliş gerçekleşince cahîm tutuşturularak herkese apaçık bir şekilde gösterilecek (et-Tekâsür 102/6) ve zalimlerle yardımcıları ona doğru sevkedileceklerdir (es-Sâffât 37/23). Yine bu âyetlerde kaydedildiğine göre Allah'ı tanımayanlar, peygamberlere verilen mûcizeleri ve ilâhî kitapları yalanlayanlar, kâfirler, zalimler, sapıklar, günahkârlar, yeniden dirilişi ve âhiret âlemini inkâr edenler, azgınlık yolunu tutup dünya hayatını tercih edenler, amel defterleri sol taraftan verilenler cahîmin ortasına atılacak; buna karşılık müttakiler ve günahlarından tövbe edip ilâhî buyruklara uygun hareket edenler onun azabından korunacaklardır.

Cahîm hadislerde de cehennem karşılığında ve onun isimlerinden biri olarak kullanılmıştır.

Bazı müfessirler, kelimenin sözlük anlamına ve zayıf kabul edilen bir kısım ri-

vayetlere dayanarak cahîmi cehennemin altıncı tabakası olarak yorumlamışlar ve buranın Arap müşriklerine has olduğunu ileri sürmüşlerdir. Elmalılı ise cahîmin cehennemin en şiddetli tabakası olduğunu kaydeder (*Hak Dini,* VIII, 5333). Bir kısım müfessirler de cehennem hakkında kullanılan yedi isimden her birinin onun kapılarının adı olduğunu söylemişlerse de bu yorum isabetli görülmemiştir. Şiî kaynaklarının bir kısmı (Muhammed er-Riyşehrî, II, 186) cahîmi cehennemin en üst ve azabı en hafif tabakası olarak gösterir (bk. CEHENNEM).

BİBLİYOGRAFYA :

Cevherî, *es-Sıḥâḥ,* "cḥm" md.; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* "cḥm" md.; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Zeynî), II, 259; *Lisânü'l-ʿArab,* "cḥm" md.; M. F. Abdülbâkī, *Muʿcem,* "caḥîm" md.; Mustafavî, *et-Taḥḳīḳ,* "cḥm" md.; *Müsned,* II, 230; III, 183; Buhârî, "Ḳader", 15; Nesâî, "Sıyâm", 5; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân* (Şâkir), II, 562; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* I, 136; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* XXVI, 150; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl,* İstanbul 1285, II, 329; Elmalılı, *Hak Dini,* V, 3065; VIII, 5333; IX, 6058; Muhammedî er-Riyşehrî, *Mîzânü'l-ḥikme,* Kum 1362-63 hş./1403-1405, II, 186; Thomas O'Shaughnessy, "The Seven Names for Hell in the Qur'ān", *BSOAS,* XXIV (1961), s. 451-455; Bustânî, *DM,* Tahran 1299/1882, IV, 397-403.

 A. SAİM KILAVUZ

CAHİT SITKI TARANCI

(bk. TARANCI, Cahit Sıtkı).

CÂHİZ

(الجاحظ)

Ebû Osmân Amr b. Bahr
b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî
(ö. 255/869)

Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Muʿtezile kelâmcılarından biri.

150-160 (767-777) yılları arasında Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. İlk kaynaklara dayanarak biyografisini yazan Sendûbî'ye göre dedesi Mahbûb deve çobanı bir zenci idi. Buna göre Câhiz bir Arap-zenci melezi olmalıdır. "Câhiz" lakabı kendisine patlak gözlü olmasından dolayı verilmiştir.

Küçük yaştan itibaren ilim öğrenmeye karşı şiddetli bir arzusu olan Câhiz'in gençliğinde, en parlak devrini yaşayan Basra'da çok canlı bir ilim ve kültür hayatı vardı. Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ahfeş, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Zeyd el-Ensârî, Asmaî gibi birçok büyük âlim Basra'da bulunuyordu. Câhiz bu âlimlerin derslerine devam ederek gramer, şiir, tarih ve edebiyat öğrendi. Bir yandan da geçimini sağlamak için ticaretle uğraştı. Bu arada Basra Camii'ndeki ilmî ve edebî meclislere, Basra panayırının kurulduğu, çöl Arapları'nın geldiği, şairlerin ve hatiplerin şiirlerini ve hutbelerini okudukları Mirbed'e (Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân,* V, 97-99) devam etti. Fasih Arapça'yı onlardan öğrendi. Ayrıca kelâmcıların, çeşitli mezhep mensuplarının, müslümanlarla diğer dinlere mensup olanların ve Şuûbiyye'nin aralarında tartıştıkları meseleleri dinledi. Âlimlerin ve ediplerin meclislerine katılmak için bazan Kûfe'ye ve Bağdat'a kadar gitti.

Câhiz eserlerini 200 (815) yılından daha önce yazmaya başlamış olmalıdır. Zira hilâfet ve diğer konularla ilgili eserlerinin Halife Me'mûn tarafından beğenilmesi ve kendisinin Bağdat'a çağrılması 200 yılına rastlar. Câhiz bundan sonra zaman zaman Bağdat ve Sâmerrâ'da halifenin ve devlet büyüklerinin muhitinde kalmış ve çeşitli eserler yazıp onlara takdim ederek oldukça büyük bir yekün tutan câizeler almıştır. Bu durum, 247 (861) yılında Halife Mütevekkil-Alelah ile Feth b. Hâkān el-Fârisî'nin Sâmerrâ yakınında öldürülmelerine kadar devam etmiştir.

Câhiz Bağdat'ta bulunduğu sırada bilhassa Aristo'dan yapılan tercümelerden faydalanmıştır. Vedîa Tâhâ Necm bu konuyu *Menḳūlâtü'l-Câḥiẓ ʿan Aristo fî Kitâbi'l-Ḥayevân* adlı eserinde (Küveyt 1985) ele almıştır. Edindiği bu kültür Nazzâm, Sümâme b. Eşres gibi Mu'tezile büyüklerinin tesiri altında teşekkül eden kelâma dair fikirlerinin olgunlaşmasına yardım etti. Me'mûn devrinde bir ara Dîvânü'r-resâil başkanlığına getirildiyse de birkaç gün sonra bu görevden istifa etti. Daha sonra bu makamda İbrâhim b. Abbas es-Sûlî'ye vekâlet ettiği bilinmektedir. Geçimini, eserlerini ithaf ettiği kimselerden aldığı câizelerle sağlayan Câhiz'in *Kitâbü'l-Ḥayevân, Kitâbü'l-Beyân, Kitâbü'z-Zerʿ ve'n-naḫl* adlı eserlerinin her biri için 5000 dinar mükâfat aldığı rivayet edilir.

Câhiz'in asıl parlak devri, 220-233 (835-847) yılları arasında vezirlik makamında bulunan İbnü'z-Zeyyât Muhammed b. Abdülmelik zamanına rastlar. Bu sırada kaleme aldığı birçok risâlesini İbnü'z-Zeyyât'a ithaf etti. Onun bu devirde yaşadığı müreffeh hayatı ve sahip olduğu itibarı Hatîb el-Bağdâdî'nin naklettiği bir hadise göstermektedir (*Târîḫu Baġdâd,* XII, 219). Câhiz bu arada Şam, Humus ve Antakya'yı ziyaret etti. 233 (847) yılında İbnü'z-Zeyyât öldürülünce kendisi de yakalanıp hapsedildi. Daha sonra Ahmed b. Ebû Duâd onu affetti. Bunun üzerine eserlerinin bir kısmını İbn Ebû Duâd ve oğlu Muhammed'e ithaf etti. Bir ara Halife Mütevekkil-Alellah Câhiz'i çocuklarına hoca tayin etmek istediyse de çirkin yüzlü olduğu için bundan vazgeçti. İbn Ebû Duâd ve oğlunun ölmesinden sonra ise Halife Mütevekkil-Alellah ile Feth b. Hâkān'ın himayelerini gördü ve bazı eserlerini onlara ithaf etti. Bu sırada Feth ile birlikte Şam'a gitti.

Hayatının sonuna doğru felç olan Câhiz, ayrıca damla hastalığından mustarip ve çok yaşlanmış olarak Basra'ya çekildi. Bir ara Halife Mütevekkil-Alellah kendisini Sâmerrâ'ya davet ettiyse de bu davete icabet edemedi (Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâʾ,* XVI, 113). 255 yılı Muharreminde (Ocak 869) doksan beş yaşlarında iken Basra'da vefat etti.

Patlak gözlü, ince boyunlu, kalın dudaklı, esmer tenli, kısa boylu olan Câhiz neşeli, şakacı, zeki, nüktedan, biraz cimri ve tartışmadan hoşlanan bir kimse idi. Çirkinliğine rağmen meziyetleriyle kendisini sevdirmiş, en yüksek makamlarda bulunan devlet adamları ile münasebet kurabilmiştir. Kaynaklarda onun evlendiğine ve çocuk sahibi olduğuna dair bilgi yoktur. Meymûn b. Hârûn'un rivayetine göre bir câriyesi, bir de hizmetçisi vardı (İbnü'n-Nedîm, s. 39). Diğer bir rivayete göre ise satın aldığı bir Türk câriyeden bir oğlu olmuştur (Ch. Pellat, *Le Milieu basrien...,* s. 242, not 2).

Üslûbu ve Şahsiyeti. Câhiz'in İslâm düşünce tarihinde önemli bir yeri bulunmakla beraber onun asıl şöhreti yazarlığı ve edipliği dolayısıyladır. Halife Me'mûn ile Câhiz'den bahseden müellifler onun üslûbunu takdir etmişlerdir. Her ne kadar daha önce İbnü'l-Mukaffa', Sehl b. Hârûn gibi büyük nesir ustaları yetişmişse de Arap nesrine mükemmel şeklini veren Câhiz olmuştur. Onun üslûbunda lüzumsuz seciler ve sunîlik yoktur. Geniş eserlerinde konu dağınıklığına rastlanmakla beraber risâlelerinde bu durum görülmez. Üslûbundaki âhengi, seci yerine aynı fikri iki değişik şekilde ifade etmek suretiyle sağlamıştır. Böylece kendisinden önceki nesirciler gibi kısa ve özlü ifade yerine konuyu biraz daha